

Lesk a bída české exilové literatury sedmdesátých a osmdesátých let

ANTONÍN MĚŠŤAN

Téma naší konference se časově kryje – jistě ne náhodou – s dobou tzv. normalizace od roku 1968 do roku 1989. Celou tuto dobu jsem strávil v politickém exilu v Německu a jako profesor slavistiky (a tudíž také bohemistiky), jako literární historik, literární kritik a publicista v českých a jiných exilových časopisech a jako stálý spolupracovník rozhlasové stanice Svobodná Evropa jsem měl příležitost zblízka sledovat českou exilovou literaturu těchto dvou desetiletí. Chtěl bych proto přičinit několik poznámek k této problematice.

Slovník českých spisovatelů od roku 1945, který vydal Ústav pro českou literaturu ve dvou dílech v letech 1995 a 1998, uvádí, že v letech 1945 až 1990 publikovalo v českých zemích přinejmenším dvě knihy více než 3500 autorů. Uvedený dvoudílný slovník obsahuje asi 900 autorských hesel, to znamená, že zachycuje zhruba čtvrtinu všech těchto autorů. Ve stejném slovníku jsem napočítal asi 90 hesel uvádějících autory, kteří žili a působili v exilu. To znamená, že asi 10 % všech autorů, kteří se octli ve *Slovníku českých spisovatelů od roku 1945*, patří do kategorie exilových autorů.

Ve slovníku se samozřejmě jedná o výběr jak u tzv. domácích, tak i u tzv. exilových autorů a jistě by bylo možné o kritériích tohoto výběru diskutovat. Ostatně – *Slovník českých spisovatelů*, který vyšel v nakladatelství manželů Škvořeckých v Torontu v roce 1982 a který zahrnoval domácí zakázané autory a exilové autory z let 1948 až 1979 (s názvem *Slovník zakázaných autorů* pak vyšel v Praze v roce 1991), obsahuje autorská hesla, týkající se další padesátky exilových literátů, kteří se neobjevili v uvedeném *Slovníku českých spisovatelů od roku 1945*. Dalo by se tedy uvažovat o nějakých sto padesáti autorech, z nichž valná většina působila právě v letech 1968 až 1989 v exilu. Je nasnadě, že pojednat o tak velkém počtu autorů v krátkém referátu není možné – a zřejmě ani účelné. Pokusím se tedy shrnout své názory na úspěchy – a ovšem i neúspěchy – české exilové literatury zmíněného období.

Především překvapí, že v produkci českých exilových autorů velmi silné postavení zaujímá **poezie**. To by nemělo být v českém prostředí nic divného, uvá-

žíme-li tradičně silné postavení poezie v českém literárním životě od přelomu osmnáctého a devatenáctého století. Ostatně – v šedesátých letech dvacátého století dosahovaly náklady poezie v českých vydavatelstvích rekordních čísel, udivujících zahraniční odborníky. Je ovšem něco jiného vydávat (a prodávat) svazky básní v českých zemích v šedesátých letech – a něco jiného vydávat (a hlavně prodávat) básně Čechům v exilu po srpnu 1968. Každý exilový vydavatel a knihkupec potvrdí, že básně se prodávat nedařilo. Jak si tedy vysvětlit, že jich přesto tolik vycházelo? Podle mého soudu se tato skutečnost dá vysvětlit několika důvody. Především je to obětavost exilových nakladatelů, kteří byli ochotni doplácet na vydání svazečků básní. A dále je to obětavost básníků, kteří nejenže nemohli očekávat žádný honorář za básnické knihy, nýbrž dost často museli z vlastní kapsy přispět na vydání své publikace. Je ovšem pravda, že jak pro nakladatele, tak i pro autora bylo mnohem levnější vydat útlý svazek básní než financovat – či spolufinancovat – vydání rozsáhlé prózy. A je úctyhodné, že Daniel Strož ve svém nakladatelství *Poezie mimo domov* vydal od vzniku tohoto jedinečného exilového nakladatelství v roce 1975 asi 180 básnických sbírek. Samozřejmě, jen některé tituly z tohoto počtu nezmizí v zapomnění. To je ovšem úděl četných literárních děl, nejen básnických, vždy a všude. Není však možné nezmínit se o neuvěřitelném a nepochopitelném pozdějším vývoji Daniela Strože, který od roku 1995 v tiskovém orgánu pohrobků KSČ, *Haló novinách*, žlučovitě napadá demokratický vývoj v naší vlasti po zhroucení komunistické diktatury. Patnáct let exilový vydavatel Strož pomáhal velmi vydatně exilovým básníkům tím, že vydával jejich verše – a teď se už šest let snaží, aby se na tuto jeho zásluhu zapomnělo.

V exilu vyšla ovšem některá básnická díla, která budou dlouho patřit do korpusu české národní literatury – jsou to například básně Ivana Diviše či básně poúnorové emigrantky Milady Součkové. Zvláštní kapitolu představují básnické texty, které byly zhudebněny. Písničkáři jako Jaroslav Hutka, Vlastimil Třešňák a zejména Karel Kryl byli – a jsou – populární, zčásti nejen v českých zemích (např. v Polsku má Kryl nadále značně velký okruh ctitelů).

Zatímco básně nešly v exilu na odbyt, **próza** se prodávala dobře. A reedice četných titulů ve vlasti od roku 1990 svědčí o tom, že nešlo o efemérní literární produkci. Exilové romány a povídky Jana Beneše, Oty Filipa, Viktora Fischla, Jiřího Gruši, Pavla Kohouta, Jana Křesadla, Milana Kundery, Ferdinanda Peroutky, Sylvie Richterové, Zdeny Salivarové, Vladimíra Škutiny, Josefa Škvoreckého, Jaroslava Vejvody a některých dalších autorů určitě patří do zlatého fondu českého písemnictví dvacátého století. Je zásluhou zejména torontského nakladatelství manželů Škvoreckých *Sixty-Eight Publishers*, působícího

v letech 1974 až 1993, že vydalo celkem 227 titulů – většinou prózu. Je dosud nedocenená úloha především Zdeny Salivarové-Škvorecké, která po desetiletí neúnavně lektorovala, upravovala, někdy i sázela texty knih. A že se starala o administrativu a finance nakladatelství, které počtem vydávaných titulů mohlo soutěžit s takovými nakladatelskými giganty ve vlasti, jako byl pražský *Odeon*. Každý, kdo navštívil místnosti nakladatelství *Sixty-Eight Publishers* v Torontu, byl překvapen jejich malými rozměry – a zároveň pocítil úctu k práci paní Škvorecké, která na úkor vlastní spisovatelské činnosti pomáhala na svět stovkám textů exilových autorů a zakázaných spisovatelů ve vlasti. *Sixty-Eight Publishers* – a další exilová nakladatelství – se vrátila vlastně až do období národního obrození ve svém chápání služby české knize. Je to skvělý doklad odolnosti českého národa v těžkých dobách. A je třeba hned dodat, že to snad bylo v našich dějinách naposledy, co bylo nutné prokazovat tolik odvahy a obětavosti, aby se potlačované literární texty dostaly do rukou českých čtenářů.

Není divu, že **divadlo** v podmínkách exilu nemohlo sehrát větší úlohu. Nечyběly ovšem snahy pořádat česká divadelní představení na několika místech, kde žila početnější krajanská komunita. Jan Snížek (1904–1971), který odešel do exilu v roce 1949, založil v roce 1955 v New Yorku „Krajové divadlo“, pro něž také napsal několik her. V Torontu působilo na poloprofesionální úrovni místní české divadlo, s nímž spolupracoval mj. Josef Škvorecký. V Curychu se občas konala česká divadelní představení, jejichž duší byl spisovatel Jaroslav Vejvoda (Marek). Jen málo českých autorů napsalo v exilu divadelní hry; byli si vědomi toho, že je obtížné dosáhnout jejich inscenace v české diaspoře. A vím jen o jednom případě, kdy vznikl český exilový film – v roce 1983 dokončil ve Švýcarsku Jaroslav Vejvoda spolu s B. Šafaříkem film *Hunderennen*, satiru ze života exulantů (text byl česky přepracován v roce 1985 a vydalo jej nakladatelství *Sixty-Eight Publishers* pod názvem *Honička*).

Zvláštní kapitolu tvoří česká exilová **literatura pro děti**. Stejně jako v rodinách jiných národních exilů existoval – a existuje – i v rodinách české emigrace smutný problém: děti často nechťejí mluvit ani s rodiči česky. Tyto děti v naprosté většině nemají možnost navštěvovat nějaké doučovací kursy češtiny, natož české školy. Není divu, že knihám psaným pro české děti v exilu z velké části chybí to nejdůležitější, to znamená čtenář. Přesto se neustále, od padesátých let, objevují knihy exilových autorů, snažící se oslovit děti a mládež v české diaspoře. Tak např. Robert Vlach (1917–1966) přišel v roce 1958 s pohádkovou knížkou *Princezna* a ve stejném roce vydal *Veselé pohádky o psu Mudulovi*. Petr Den (vlastním jménem Ladislav Radimský, 1898–1970) vydal pro děti v roce 1970 knížku *O kocourově bez bot*. Jaroslav Strnad (1918–2000) napsal v ro-

ce 1974 knihu s názvem *Pohádky*. A v roce 1988 vydal ve Vídni Jiří Gruša slabikář a čítanku pro exilové děti s názvem *Máma, táta, já a Eda*. Knihy pro děti a mládež se celkem dobře prodávaly, neboť hodně rodičů mělo zájem na tom, aby jejich děti dostaly do rukou hodnotné, česky psané texty, dostupné chápání mladé generace. Zním však skutečné poměry v četných rodinách české diaspory. I tam, kde oba rodiče jsou Češi, snaží se o uchování českého povědomí u svých dětí, je snaha vzbudit zájem příslušníků další exilové generace o četbu v češtině poměrně zřídka korunována úspěchem. Také v těch rodinách, které z jakéhokoli důvodu teď natrvalo opouštějí české země, je problém uchování českosti dětí velmi aktuální. Dnes se ovšem mohou rodiče zásobit literaturou pro děti a mládež vydávanou v České republice.

Do oblasti mimo krásné písemnictví, tzn. do oblasti **literatury faktu**, patří početná skupina děl exilových autorů. Světoběžník Jiří Svoboda (nar. 1951), kterého je od roku 1990 často možné vidět na Václavském náměstí poblíž Baťovy prodejny – stojí tam a prodává vlastní knihy –, začal v exilu v roce 1979 vydávat své knihy pod názvem *Autostopem kolem světa*. Zatímco Jan Beneš trvá na tom, že jeho knihy smějí vycházet jen v tzv. „předkomunistickém“ českém pravopise, Jiří Svoboda postoupil ještě o několik kroků dál a píše kuriózním pravopisem vlastním – např. kniha z roku 1980 má název *Severní Evropa, Ázije, Austrálie, Oceánie*. Dosáhl toho, že se stal spolu s Pavlem Landovským předmětem studie Charlese Townsenda, nazvané *Colloquial Czech in Two Works of Literature: Landovský and Svoboda*.¹ Ota Rambousek (nar. 1923) vydal čtivé paměti tzv. chodce, tj. agenta americké tajné služby, potají přecházejícího v padesátých letech západoněmecké hranice do tehdy komunistického Československa. Kniha vyšla v roce 1978 pod názvem *Krochnu s sebou* (krochna znamená v hantýrce tzv. chodců pistolí). Postupně vyšla v roce 1975 korespondence Vratislava Blažka (1925–1973) pod názvem *Mariáš v Reykjavíku*. A známý předválečný nakladatelský pracovník a pozdější ředitel čs. oddělení rozhlasové stanice Svobodná Evropa Julius Firt (1897–1979) napsal – za vydatné spolupráce Ludvíka Veselého – a v roce 1972 vydal významné paměti pod názvem *Knihy a osudy*. Janu Čepovi (1902–1974) vyšly posmrtně v roce 1975 jeho paměti *Sestra úzkost*. A Egon Hostovský (1908–1973) už v roce 1966 vydal memoárovou knihu *Literární dobrodružství českého spisovatele v cizině*. Teprve v exilu vydal Jiří Kolář (nar. 1914) v roce 1983 svůj deník z roku 1949 pod názvem *Očitý svědek*. A Eduard Goldstücker (1913–2000) vydal v roce 1989 sporné paměti *Prozesse. Erfahrungen eines Mit-*

¹ Ch. Townsend: „Colloquial Czech in Two Works of Literature: Landovský and Svoboda“, in E. Eckert (ed.): *Varieties of Czech. Studies in Czech Sociolinguistics*. Rodopi, Amsterdam – Atlanta 1993.

teleuropäers (Procesy. Zkušenosti Středoevropana). Bylo by ostatně velmi záslužné, kdyby příslušníci českého intelektuálního exilu z let 1948 až 1989 konečně přistoupili k napsání pamětí, především o svých zážitcích v cizině. Anastáz Opasek (1913–1999) vydal už ve vlasti v roce 1992 paměti *Dvanáct zastavení*. Někdejší rektor basilejské univerzity Jan Milič Lochman (nar. 1922) vydal v Praze v roce 2000 paměti *Oč mi v životě šlo*.

K dílům tzv. non-fiction exilových autorů patří také knihy, které se zabývaly různými problémy českého jazyka a české literatury. Některé publikace vyšly česky, jiné v cizích jazycích. Antonín Kratochvíl (nar. 1924) vydal už v roce 1952 literárněvědnou studii „Modlitba domova v díle Jana Čepa“ a v roce 1984 přišla na řadu jeho monografie *Oheň baroka*. Kromě dalších prací, zejména esejistických, sestavil velmi záslužnou *Bibliografii krásné české literatury v exilu – únor 1948 až květen 1967* (vyšla v Římě v roce 1968; jejím pokračování jsou bibliografické publikace Ludmily Šeflové, známé každému, kdo se zabývá českou exilovou literaturou). Velmi cenná je bibliografie, kterou vydal Jiří Kovtun (nar. 1927) v roce 1984 – *Czech and Slovak Literature in English* (doplněné druhé vydání vyšlo v roce 1988). Karel Hviždala (nar. 1941) vydal v roce 1981 knihu rozhovorů především s českými exilovými literáty *České rozhovory ve světě* a navázal na ni publikacemi *Dálkový výslech* (rozhovor s Václavem Havlem) z roku 1986 (a pak 1989), dále *Soukromá vzpoura* (rozhovor s Pavlem Landovským) z roku 1988 a *Myslet zeleň světa* (rozhovor s Václavem Bělohradským) z roku 1989. Helena Kosková (nar. 1935) přišla v roce 1987 se závažnou knihou o problémech soudobé české literatury *Hledání ztracené generace*. Pavel Tigríd (nar. 1917) se zčásti zabýval českým písemnictvím ve své knize z roku 1988 *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu*. Já jsem na výzvu německých profesorů slavistiky po původním odmítnutí a po delším váhání napsal a v roce 1984 vydal práci *Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhundert* (Dějiny české literatury v 19. a 20. století); později, v roce 1987, vyšla její česká pozměněná verze pod názvem *Česká literatura 1785–1985* v nakladatelství *Sixty-Eight Publishers* v Torontu. Z prací, vyšlých v cizích jazycích, je možné uvést např. monografii Markéty Brouskové (nar. 1941) *Der Poetismus. Die Lehrjahre der tschechischen Avantgarde und ihrer marxistischen Kritiker* (Poetismus. Učební léta české avantgardy a jejích marxistických kritiků; 1975) a bohemistické studie světoznámého René Wellka (1903–1995) – *Czech Literature at the Crossroads of Europe* (Česká literatura na křižovatkách Evropy) a *Essays on Czech Literature* (Eseje o české literatuře). Obě knihy vyšly však už v roce 1963. Milada Součková (1899–1983), která ve vlasti proslula jako autorka próz, v exilu začala vydávat od roku 1957 básně. A zároveň ja-

ko profesorka bohemistiky v Americe vydala anglicky pět knih o české literatuře: *A Literature in Crisis. Czech Literature 1938–1950* (Literatura v krizi. Česká literatura 1938–1950; 1954), *The Czech Romantics* (Čeští romantici; 1958), *The Parnassian Jaroslav Vrchlický* (Parnasista J. V.; 1964), *A Literary Satellite. Czechoslovak-Russian Literary Relations* (Literární satelit. Československo-ruské literární vztahy; 1970) a *Baroque in Bohemia* (Baroko v Čechách; 1980). V poslední uvedené knize uveřejnil zajímavou stať Roman Jakobson. Lubomír Doležel (nar. 1922) v roce 1973 vydal monografii *Narrative Modes in Czech Literature* (Narativní způsoby v české literatuře). Mojmír Grygar (nar. 1928) vydal celou řadu skript v holandštině; česky sestavil a vydal *Terminologický slovník českého strukturalismu* (1985). Květoslav Chvatík (nar. 1930) napsal a v roce 1981 vydal monografii *Tschechoslowakischer Strukturalismus* (Československý strukturalismus). Petr Král (nar. 1941) napsal a v roce 1973 vydal knihu *Le surréalisme en Tchécoslovaquie* (Surrealismus v Československu). Autobiografický charakter má román Iva Fleischmanna (1921–1997) z roku 1983 *Arcanes aux cent tours* (Tajemství pod stem věží).

V rozpacích stojí čeští – a nejen čeští – literární historici před **beletrií** českých autorů, **psanou v jiných jazycích než v češtině**. Zdá se, že např. německy psaná díla Ludvíka Aškenazyho nebo Gabriela Lauba, francouzské texty Milana Kundery, Iva Fleischmanna a Věry Linhartové a cizojazyčná díla dalších českých exilových autorů, písičích také česky, se už z praktických důvodů po právu ocitají v dějinách a lexikonech české literatury. Přitom *Slovník českých spisovatelů od roku 1945* ve svém 2. dílu z roku 1998 uvádí autorské heslo Libuše Moníkové (1945–1998), která psala a vydávala beletristická díla jen německy – a české překlady těchto knih, postupně vycházející v českých zemích, jsou dílem jiných osob. V Německu je ovšem Moníková považována za německou spisovatelku, u nás by se mohla označit za českou spisovatelku, písíci německy.

Je zřejmé, že letný přehled literární produkce českých exilových autorů ve dvacetiletí tzv. normalizace ve vlasti dokládá jak píli těchto spisovatelů, tak neobyčejné zásluhy exilových nakladatelství. Kvalitu vydaných děl nemilosrdně prověří čas a zůstane-li aspoň čtvrtina titulů v korpusu české literatury let 1968 až 1989, bude to značný úspěch. Je ostatně otázka, zda z děl tzv. ineditní literatury a z literatury povolené komunistickou cenzurou v době tzv. normalizace zůstane jako trvalejší hodnota v našem písemnictví víc než čtvrtina titulů.

Exilová literatury let 1968 až 1989 nemá ovšem na svém kontě jen úspěchy. Zaráží skutečnost, že jen několik beletristických děl odráží život české diaspory těchto let. Takže budoucí čtenář bude mít problémy se snahou dovědět se z děl

exilových autorů něco o životě českého exilu sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století. Tento problém se ostatně netýká jen českého exilového písemnictví, projevuje se také v exilové literatuře jiných národů. Zdá se, že exiloví spisovatelé se vědomě – nebo spíš podvědomě – snaží uniknout psychicky obtížné situaci osob, žijících v cizině bez možnosti návštěv vlasti či dokonce bez naděje vlast vůbec ještě někdy spatřit. Exilový autor tedy píše o všem možném; o vlastním životě v exilu či o životě krajanů v cizině však jen velmi zřídka.

Další problém, známý rovněž z prostředí jiných národních emigrací, je choulostivá otázka otevřené, nesmlouvavé kritiky děl exilových spisovatelů – a ovšem i domácích zakázaných autorů – na stránkách českého exilového tisku. Také já jsem se často octl před problémem, zda mám slabé dílo kritizovat – a musím se přiznat, že jsem téměř vždy text recenze před odesláním do redakce zmínil. Je to pochopitelný jev, snadno vysvětlitelný v obtížných podmínkách jak exilu, tak i tzv. disentu v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. Jinak se přece kritizuje dílo autora, tvořícího v normálních podmínkách svobodné vlasti – a jinak se posuzuje kniha, vznikající za nenormálních životních podmínek. Čas ovšem zkoriguje příliš shovívavé recenze, to se týká vždy a všude nejen děl exilové či ineditní literatury.

Které žánry chyběly české exilové literatuře sedmdesátých a osmdesátých let? Především udivuje malý počet esejů – ve zkoumaném období je jich skutečně málo, srovnáme-li českou exilovou literaturu např. s písemnictvím polských či ruských emigrantů. A těch esejů českých exilových autorů, majících trvalejší hodnotu, je v našem exilu ještě méně. Dramatická produkce exilu byla, jak už jsem uvedl, málo početná a je zřejmé, že nezanechá téměř žádné stopy v dějinách českého divadla druhé poloviny dvacátého století.

Jistě by se daly najít další nedostatky a slabiny českého exilového písemnictví sedmdesátých a osmdesátých let. Je však zřejmé, že poprvé od dob naší exilové literatury sedmnáctého století znamená pojednávání dvacetiletí novodobého exilu výrazný úspěch. Všichni si přejeme, aby exil, který skončil na podzim roku 1989, už nikdy neměl pokračování. Kdyby však k této neblahé situaci mělo přece jen dojít, je jisté, že exiloví autoři by znovu – spolu s ineditními spisovateli ve vlasti – nedali umlknout svobodnému hlasu českého písemnictví. Nežili a nepůsobili jsme tedy v exilu zbytečně.